

การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของรูปแต้มเชิงพุทธศิลป์ในลิม วัดโพธิ์ชัย ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

AN ANALYTICAL STUDY OF THE VALUE OF BUDDHIST ARTS OF MURAL PAINTING INSIDE WAT PHOCHAI'S SIM, NAPHUENG SUB - DISTRICT, NAHAEW DISTRICT, LOEI PROVINCE.

พระมหาพิรพันธุ์ ธมฺมวฑฺฒโณ (ตรีศรี)

นิสิตพุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของรูปแต้มเชิงพุทธศิลป์ในลิมวัดโพธิ์ชัย ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนาการของรูปแต้มตามบริบทของชาวอีสาน (๒) เพื่อศึกษาหลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในรูปแต้มลิมวัดโพธิ์ชัย (๓) เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของรูปแต้มลิมวัดโพธิ์ชัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสารคัมภีร์พระไตรปิฎก เอกสารงานวิชาการทางพระพุทธศาสนา งานที่เกี่ยวข้อง และสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างจากประชากรกลุ่มเป้าหมาย แล้วนำผลการวิจัยมาเขียนเป็นรายงานด้วยวิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการศึกษาพบว่า รูปแต้มส่วนใหญ่ในภาคอีสานเกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจจากเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาและวรรณกรรมพื้นบ้าน ถ่ายทอดผ่านรูปแต้มที่ผสมผสานระหว่างพุทธศิลป์ส่วนกลางของไทยกับล้านช้าง สอดแทรกไปด้วยภาพวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมไทย - ลาว ที่ครอบคลุมพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง มีรูปแบบ กรรมวิธี หลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ที่ไม่สลับซับซ้อนและมีกฎเกณฑ์แน่ชัด ช่างสามารถแสดงออกด้วยทักษะและความสามารถทางเชิงช่างของแต่ละคนอย่างอิสระ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา แต่งแต้มศาสนสถานเพื่อโน้มน้าวให้ผู้ชมเกิดความศรัทธา ส่วนผู้ที่มีความศรัทธาอยู่แล้วก็ทำให้ซาบซึ้งในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

^๑ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิทยานิพนธ์ หลักสูตรพระพุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, อาจารย์ที่ปรึกษา ๑) พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ,ดร., ๒) รศ. อุดม บัวศรี, ๓) ผศ.ดร. โสวิทย์ บำรุงศักดิ์.

หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในอุปปแต่มวัดโพธิ์ชัยแบ่งออกเป็น ๔ กลุ่ม ได้แก่ หลักพุทธจริยธรรมที่เกี่ยวกับสังคมประกอบด้วยหลักสันติภาพ บุพเพสันนิวาส และความกตัญญู หลักพุทธจริยธรรมที่เกี่ยวกับการปกครองประกอบด้วยหลักอธิปไตย พรหมวิหารธรรม สังคหัตถุของผู้ครองแผ่นดินพลังของกษัตริย์ ราชธรรม ๑๐ ประการ การเจรจาเพื่อลดความขัดแย้ง และหลักพระเมตตาคุณ หลักพุทธจริยธรรมที่เกี่ยวกับการศึกษาประกอบด้วยหลักการเทศนา การเป็นพหูสูตและธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หลักการดำเนินชีวิต ประกอบด้วยหลักกรรม การสร้างบุญกุศล ทานบารมี ปัญญาบารมี การอธิษฐานจิต หลักธรรมะย่อมนชนะอธรรม การใช้วาจา และความไม่ประมาท และหลักพุทธจริยธรรมที่สอดแทรกไว้ในวิถีชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นอัตตลักษณ์ของชาวอีสาน

คุณค่าของอุปปแต่มวัดโพธิ์ชัย มีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อให้ผู้ชมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา กระตุ้นให้เข้ามาศึกษาหลักธรรมคำสอนรวมถึงแบบอย่างฝีมือช่างที่สืบมาแต่โบราณ ทั้งยังเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าทางด้านพระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา นิเวศวิทยา โบราณคดี ประเพณีและวัฒนธรรม นำไปสู่การสร้างรายได้ให้กับชุมชนในเรื่องของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมภูมิปัญญา เป็นผลสะท้อนมาจากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการทางสังคมเมือง วัฒนธรรมต่างชาติ การคมนาคม การรับรู้ข่าวสารความเป็นไปของสังคมที่อยู่ห่างไกล เหล่านี้ล้วนมีผลต่อความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและแนวทางการแสดงออกของช่าง พัฒนาจากสภาพแวดล้อม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและค่านิยมในสังคมที่เปลี่ยนแปลง ดำเนินควบคู่ไปกับความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งความรู้โดยเฉพาะเรื่องราวจากอดีตที่สำคัญยิ่ง แสดงให้เห็นถึงความเป็นกลุ่มชนที่มีอารยธรรมอันเก่าแก่ยาวนาน เป็นมรดกทางภูมิปัญญาเผยแพร่ให้คนทั้งหลายได้ซาบซึ้ง นำไปสู่การสืบทอด หวงแหน และอนุรักษ์ให้ดำรงคงอยู่สืบไป

คำสำคัญ : อุปปแต่ม, สิม, พุทธศิลป์, พุทธจริยธรรม

Abstract

The research study, "An Analytical Study of the Value of Buddhist Arts of Mural Painting inside Wat Phochai's Sim, Naphueng Sub-district, Nahaew District, Loei Province." had three main purposes: (1) to study the history and development of Buddhist Hubtaem according to the I-san context, (2) to study the Buddhist ethics in Buddhist Hubtaem in Sim-I-san of the Pochai Temple, and (3) to analyze the value of Buddhist Hubtaem in Sim-I-san of the Pochai Temple. This was a qualitative research to make the data analysis by means of collecting all data from Tipitaka, Buddhist paper,

related researches, and the structural interview. A result of this study was made in a report with the descriptive analysis.

A result of this study was found that the most Buddhist Hubtaem in I-san was established from inspiration relating to the Buddhism and local literary works, represented through Buddhist Hubtaem that was mixed between the Buddhist art in the central Thailand and the Lanchang art. This Buddhist Hubtaem had the real picture of a way of life, traditions, ceremonies, and Thai-Laos culture in all areas in the middle of the Khong River. It covered a form, a method, and principles of art with regulation and without complexity. Here, carpenters could add freely the personal artist thoughts in this Buddhist art in order to show their faith as great respect to the Buddha and decorate the Buddhist building to make people faithful in Buddhism. Some people who were actually faithful in Buddhism got more faith in it.

The Buddhist ethics in Buddhist Hubtaem at the Pochai temple was possibly divided into four groups: (1) the Buddhist ethics for the societies including the principles of peace, Pubbesannivāsa and gratitude, (2) the Buddhist ethics for the administration including sovereignty, Brahmavihāradhamma, Sanghahavatthu for the king, the power of the king, ten principles for the king, negotiation for reducing the intensity of conflict, and loving kindness, (3) the Buddhist ethics for education including the sermon-delivering principle, learned manhood, principles for enlightenment, principles for a way of life - action, fulfillment of merit, giving, vow, forgiveness, verbal action, and carefulness, and (4) the Buddhist ethics in the was of life and traditions as the I-san identity.

The value of Buddhist Hubtaem at the Pochai temple aimed at making the people faithful in Buddhism, encouraging them to study the Buddha's teachings including the carpenter's artist capacity taken from the ancient time. It also became a main resource of the Buddhist study, history, sociology, ecology, archaeology, traditions and culture that would bring income to the community. It became the tour of local, cultural knowledge that represents the growth of science, the urban society, foreign culture, transportation, and received information in distance. All of these factors had great effect on the carpenters' thoughts and representation that were developed

from things aground them, a way of life, the changed thoughts and fashion, and great faith in Buddhism. This was a place of studying the history form the past, the ancient culture and local-knowledge heritage that all people had to learn, take, and keep it for the next generation.

Keywords : Mural Painting , Sim-I-san, Buddhist Arts, Buddhist ethics

๑. บทนำ

ภายหลังพุทธปรินิพพาน พุทธบริษัท ต้องการน้อมระลึกถึงพระพุทธรูปของพระองค์ และปรารถนาที่จะแสดงความเคารพสักการบูชา ต่อกันพระอานนท์ทูลถามพระพุทธองค์^๒ พระพุทธองค์ตรัสถึงสังเวชนียสถาน คือ สถานที่ ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน เป็นสถานที่ระลึกถึงพระพุทธองค์ ภายหลังมีพระ สถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๘ แห่ง^๓ เรียกว่า “ธาตุเจดีย์” เป็นสถานที่เคารพสักการบูชาของ พุทธบริษัท สิ่งก่อสร้างที่เรียกว่า “พุทธสถาน”ได้ รับการดูแลรักษา การทำนุบำรุง และการประดับ ประดาเพื่อให้เกิดความเลื่อมใส ตามแนวคิดและ จินตนาการของพุทธบริษัท

ต่อมาสังเวชนียสถานและธาตุเจดีย์ ดังกล่าวได้พัฒนาการมาเป็นงานศิลปกรรมของ

พระพุทธรูปศาสนารวมเรียกว่า “พุทธศิลป์ หรือ พุทธศิลปะ”^๔ พุทธศิลป์เป็นการสร้างสรรค์ขึ้น ตามความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ขณะนั้นชมพูทวีปยังไม่นิยมการสร้างรูปเคารพ จึงปรากฏแต่รูปอื่นเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธรูป ศาสนา เช่น ธรรมจักร^๕ ดอกบัว รูปบัลลังก์ ว่าง รูปโคม รูปฉัตร ครั้นถึงการทำสังคายนา ครั้งที่ ๓ ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ ทรงแสดงตนเป็น พุทธมามกะ ให้ความอุปถัมภ์ พระพุทธรูปศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็น อย่างมากและที่สำคัญได้ร่วมกับพระโมคคัล ลีบุตร จัดส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธ ศาสนายังดินแดนต่าง ๆ จำนวน ๙ สาย และ ในสายที่ ๘ มีพระโสณะและพระอุตตระได้เดิน ทางมายังดินแดนสุวรรณภูมิ^๖ จึงทำให้พระพุทธรูป ศาสนาเจริญรุ่งเรืองและสถิตมั่นคงในดินแดน

^๒ ที.ม.(ไทย) ๑๐/ ๒๐๒/๑๕๐.

^๓ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๘/๑๗๙ กล่าวไว้ว่า โทณพราหมณ์ แบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กัน ประดิษฐาน ณ แคว้น มคธ, กรุงเวสาฬ, กรุงกบิลพัสดุ์, กรุงอัลลกับปะ, กรุงรามคาม, กรุงเวฐฐทีปกะ, กรุงปาวา, กรุงกุสินารา, เรียกว่า ธาตุเจดีย์ ทั้งนี้ กษัตริย์เมืองบิพผลิวันไปเข้าทรงได้พระอังคารและโทณพราหมณ์ได้ทะนุถนอมไปสร้างสถูปบรรจุ เรียกว่า ตุมภสถูป ที่เมืองบิพผลิวัน และกรุงกุสินารา สถูปทั้งสอง เรียกว่า บริโกคเจดีย์

^๔ เสถียร โพธิ์นันทะ, *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา* (ฉบับมุษปาฐะ ภาค ๑), (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๘.

^๕ พระมหาวิชาญ เลี้ยวเสียง, “พุทธศิลป์กับการท่องเที่ยว : ศึกษาบทบาทของวัดในการอนุรักษ์พุทธศิลป์เพื่อการท่องเที่ยว”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗ (อ้างสำเนา).

^๖ พระปัญญาสาโร, *ศาสนวงศ์ หรือ ประวัติศาสนา*, แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕.

สุวรรณภูมิ ซึ่งปรากฏพุทธศิลป์ ที่โบราณสถาน โบราณวัตถุต่าง ๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น เป็นประจักษ์พยานอยู่จนบัดนี้ พม่าว่าสุวรรณภูมิ ได้แก่ เมืองสะเทิม ในพม่าภาคใต้^๓

พุทธศิลป์มีส่วนสำคัญในการช่วยสืบสานพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาได้จนถึงในปัจจุบันและสิ่งสำคัญคือคนรุ่นปัจจุบันจะใช้สื่อเหล่านี้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดได้อย่างไร เพื่อดึงผู้คนให้เข้ามาเรียนรู้แก่นของพระธรรม และสิ่งนี้ถือเป็นความรับผิดชอบร่วมกันของพุทธศาสนิกชนทุกท่าน ศิลปะเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดธรรมะที่ได้ผล พุทธศิลป์จึงได้แผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็วจนเกิดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ดำรงคงอยู่และสืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายพันปีกระทั่งถึงในปัจจุบัน

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ถูกถ่ายทอดด้วยวิธีการต่าง ๆ มานานหลายพันปี ทั้งในรูปแบบของการถ่ายทอดผ่านพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่ในการเผยแผ่โดยการแสดงธรรม การอธิบายขยายความ การถ่ายทอดผ่านคัมภีร์ที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ซึ่งมีหลักธรรมที่สำคัญปรากฏอยู่ประกอบไปด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และในปัจจุบันได้มีสื่อสมัยใหม่เข้ามามีบทบาทในการถ่ายทอดหลักธรรม

ทางพระพุทธศาสนา อาทิ สื่อสิ่งพิมพ์ นิตยสาร วารสาร สื่อวิทยุโทรทัศน์ วิทยุกระจายเสียง อินเทอร์เน็ต เป็นต้น แต่ก็ยังมีสื่ออีกชนิดหนึ่งที่มีบทบาทในการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเช่นกันนั่นก็คือ สื่อจิตรกรรมฝาผนัง^๔

เรื่องราวทางพระพุทธศาสนาในคัมภีร์ต่าง ๆ อันถือเป็นปัญญาภูมิสำคัญของพระพุทธศาสนาถูกถ่ายทอดผ่านภาพจิตรกรรมฝาผนังเพื่อให้สามารถเข้าใจหลักธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น ช่วยโน้มนำจิตใจของผู้คนให้ยึดถือ และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนไว้ เช่น ถ้ำอชันตา (Ajanta Cave) ที่ประเทศอินเดีย สร้างขึ้นประมาณราวปี พ.ศ. ๓๕๐ - ๕๕๐ มีภาพเขียนสีที่มีความงดงามมีชีวิตชีวาด้วยวิธีการเขียนแบบสีปูนเปียก (Fresco) ที่เกี่ยวกับเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา เช่น ภาพพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี ถ้ำหมายเลข ๑ ภาพพระนางสิริมหามายาเล่าความฝันต่อพระสวามี ภาพตอนประสูติของพระพุทธเจ้า ถ้ำหมายเลข ๒^๕ เป็นต้น ถือได้ว่างานจิตรกรรมได้ทำหน้าที่ถ่ายทอดเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาและนำมาเป็นอุปกรณ์ในการเผยแผ่และอธิบายหลักธรรมในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระพุทธศาสนาไปถึง ทั้งนี้รวมถึงในประเทศไทยด้วย

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์, *พุทธศาสนาในเอเชีย*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๓.

^๔ สมชาติ มณีโชติ, *จิตรกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไอเดียสโตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑.

^๕ พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา, *เยือนอินเดีย ตามรอยอารยธรรมพุทธ Buddhist Pilgrimage in India*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (Varanasi India : Pilgrim press Pvt. Ltd., ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๐ - ๑๕๑.

จิตรกรรมฝาผนังของไทย นอกจากจะมีไว้เพื่อประดับตกแต่งในโบสถ์วิหารให้เกิดสุนทรียภาพแล้ว คุณค่าประการหนึ่งที่จะได้รับคือเรื่องราวหลักธรรมบางประการที่พระสงฆ์เทศนาสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนยึดถือนำไปปฏิบัติ เรื่องเหล่านี้มิใช่มีแต่ในคำเทศนาของพระสงฆ์เท่านั้น ยังปรากฏเป็นภาพเล่าเรื่องบนผนังอาคารภายในวิหารนั้นด้วย ฉะนั้นเมื่อพระสงฆ์เทศนาให้ฟัง หูย่อมได้ยินและตาก็มีโอกาสได้เห็นภาพที่ปรากฏบนผนัง ทำให้สามารถทำความเข้าใจซาบซึ้งทั้งก่อนฟังเทศน์ ขณะกำลังเทศน์และหลังจากฟังเทศน์จบแล้ว ความอันใดที่ได้ฟังจากพระเทศน์ยังขัดข้องใจ ก็สามารถทบทวนกับภาพเขียนจนเข้าใจตลอดจนซาบซึ้งได้^{๑๐}

ภาพจิตรกรรมได้สื่อความหมายและอธิบายให้เกิดความเข้าใจในหลักคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่มุ่งสอนเพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติ ให้เป็นผู้มีสติ มีคุณธรรม และจริยธรรม รู้ในหลักการรักษาศีลการทำบุญให้ทาน ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา อันจะนำไปสู่ความสุขสงบของการดำรงชีวิตของตน และสังคมรอบข้าง นอกจากนี้แล้วยังมีหลักธรรมอื่น ๆ อีกที่ปรากฏอยู่ในอาคารตามวัดต่าง ๆ อย่างไรก็ตามภาพจิตรกรรมฝาผนังแทบทุกที่ล้วนมีหลักธรรมแฝงอยู่ด้วยกันทั้งนั้นแต่จะเน้นหนักในด้านใดนั้นขึ้นอยู่กับเนื้อหาของเรื่องที่ช่างหรือจิตรกรได้วาดสื่อออกมาซึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังบางภาพ นอกจากจะสอนให้ละเว้นความ

ชั่วทำความดีอันเป็นหลักธรรมพื้นฐานแล้วยังอาจสร้างแรงบันดาลใจให้กับผู้ชมเกิดความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติของตนเองให้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถอันจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นในสังคมอีกด้วย ชาวอีสานที่อาศัยอยู่ในภาคอีสานอุดมไปด้วยทรัพย์มรดกทางวัฒนธรรมจารีต ประเพณี และวิถีชีวิตทางคติชนของสังคมแต่ละถิ่น โดยมีพระพุทธศาสนาซึมซับเป็นแก่นของชีวิตมาทุกยุคทุกสมัย

ด้วยความเปลี่ยนแปลงทางสังคมทำให้ผลงานด้านจิตรกรรมฝาผนังในทุกยุคทุกสมัยจำเป็นต้องมีการศึกษาค้นคว้า ตีความหมายเพื่อสร้างความเข้าใจที่ลึกซึ้งเพิ่มความเต็มตำในจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งจะช่วยให้ผู้คนสนใจค้นหาธรรมะที่ซ่อนเร้นอยู่ภายใน นอกจากนี้แล้วการค้นคว้าวิจัยยังช่วยทำนุบำรุงรักษาผลงานจิตรกรรมฝาผนังให้คงอยู่ตลอดไป ในอันที่จะได้รับใช้งานด้านการสอนทางพระพุทธศาสนาให้กับคนในสังคมและเพื่อจุดประกายให้คนหันมาตระหนักเห็นถึงความสำคัญของการดำเนินชีวิตตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเอาไว้ และนี่ถือได้ว่าเป็นหน้าที่ของพุทธศาสนิกชนทุกท่านที่จะต้องศึกษาและทำความเข้าใจธรรมะในงานจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้น

ด้วยรายละเอียดดังกล่าวมาข้างต้น เป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาค้นคว้าอุปแต้มในฐานะที่เป็นสื่อที่มีบทบาทในการแสดงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและได้ถ่ายทอดเนื้อหาธรรมะที่

^{๑๐} สุชาติ เกาทอง, ศิลปะกับมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๖๙ - ๗๐.

สำคัญไปยังผู้ดูผู้ชมชนนับตั้งแต่อดีตกาลจนถึงปัจจุบัน เนื้อหาที่นำมาถ่ายทอดส่วนมากเป็นเรื่องราวพุทธประวัติตอนต่าง ๆ พระเวสสันดรชาดก หรือวรรณกรรมพื้นบ้านอิงธรรมะ ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา จึงถือได้ว่าผลงานชุดนี้เป็นสื่อที่มีคุณค่าที่ควรศึกษา เพื่อให้เราได้สื่อและเข้าใจถึงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาต่อไป

ในงานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาชุดโปสเตอร์ซึ่งเป็นสื่อในการถ่ายทอดธรรมะทางพระพุทธศาสนา โดยเลือกศึกษาชุดโปสเตอร์สิมวัดโพธิ์ชัย บ้านนาพิง ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย ปรากฏทั้งภายในและภายนอกอาคาร โดยเฉพาะวัดนี้เป็นวัดเก่าแก่ก่อตั้งมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนับเป็นโบราณสถานที่มีค่ายิ่งแห่งหนึ่งของจังหวัดเลยและกรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐ สิมห้างนี้เป็นสถาปัตยกรรมแบบล้านนาผสมล้านช้าง โดยจิตรกรรมฝาผนังด้านในเขียนภาพในราวปี พ.ศ. ๒๓๙๕ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านนอกเขียนในราวปี พ.ศ. ๒๔๕๙ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าทางศิลปะคือให้รู้ถึงลักษณะและเทคนิคจิตรกรรมฝาผนังในรัชกาลที่ ๔ - ๕ การจัดองค์ประกอบแบบโบราณในภาคพื้นอีสาน ทำให้รู้ถึงคุณค่าและความลึกซึ้งในคำสอนทางพระพุทธศาสนาโดยการแสดงถึงธรรมะอย่างแยกกายจึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งว่าในความงดงามของสื่อชนิดนี้ได้ซ่อนหลักพุทธจริยธรรม อันทรง

คุณค่าทางวัฒนธรรมของชาวอีสานอันเป็นการบ่งบอกเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาผ่านภูมิปัญญาและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ในการศึกษาชุดโปสเตอร์นี้ก็เพื่อประโยชน์ที่จะได้ส่งเสริมและปลูกฝังจิตสำนึก ความรัก ความหวงแหน และความเข้าใจอันดีในงานศิลปกรรมของอีสาน นำศิลปะมาเชื่อมโยงให้คนรุ่นใหม่ได้เรียนรู้เรื่องราวของสังคมในแต่ละยุคสมัยได้อย่างลึกซึ้ง ให้สามารถประยุกต์ใช้หลักธรรมในชุดโปสเตอร์ ในการสะท้อนวิถีชีวิตของชาวอีสาน รวมไปถึงได้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของชุดโปสเตอร์อันจะนำไปสู่การอนุรักษ์และเผยแพร่สู่สาธารณชนต่อไป

๒. วัตถุประสงค์

๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนาการของชุดโปสเตอร์ตามบริบทของชาวอีสาน

๒.๒ เพื่อศึกษาหลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในชุดโปสเตอร์สิมวัดโพธิ์ชัย ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

๒.๓ เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของชุดโปสเตอร์สิมวัดโพธิ์ชัย ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

๓. วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้วิธีการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) เมื่อค้นพบปัญหาและทบทวนข้อมูลความเป็นมาแล้ว ผู้วิจัยดำเนินการวิจัย ๔ ขั้นตอน คือ

๓.๑ ศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถา งานนิพนธ์ของนักวิชาการร่วมสมัย เอกสารงานวิจัย บทความทางวิชาการ และสิ่งพิมพ์อิเล็กทรอนิกส์ที่เผยแพร่บนอินเทอร์เน็ต ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๓.๒ เก็บข้อมูลบนภาพรูปแต้มอย่างละเอียด และใช้การสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างจากประชากรกลุ่มเป้าหมาย

๓.๓ นำข้อมูลมาศึกษาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

นำข้อมูลที่รวบรวมทั้งเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ข้อมูลจากการเก็บข้อมูลจากรูปแต้มและข้อมูลจากการสัมภาษณ์ มาวิเคราะห์ตีความ แล้วจัดหมวดหมู่ตามความมุ่งหมายของวัตถุประสงค์การวิจัย ในการตีความแบ่งออกเป็น ๓ แบบ ดังนี้

๓.๓.๑ ตีความเชิงศาสนา (Religious Hermeneutics) เพื่อให้คุณค่าของรูปแต้มทางด้านเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ศิลปะ ประวัติศาสตร์ ประเพณีและวัฒนธรรม การแสดงเชื้อชาติ เชิงสังคมวิทยา โบราณคดี นิเวศวิทยา และเศรษฐกิจการท่องเที่ยว

๓.๓.๒ ตีความหมายแบบนิทานเปรียบเทียบ (Allegorical Hermeneutics) โดยการนำนิทานชาดกมาบรรยายเพื่อให้ภาพนั้นสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๓.๓.๓ ตีความตามตัวอักษร (Literal Hermeneutics) ที่จารึกบนรูปแต้มเพื่อการรับรู้ความหมาย เนื้อหาที่ชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๓.๔ สรุปข้อมูลเพื่อนำเสนอผลงานการวิจัย ผู้วิจัยสรุปผล (Conclusion) และนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าในแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๔. ผลการวิจัย

๔.๑. การศึกษาประวัติและพัฒนาการของรูปแต้มตามบริบทของชาวอีสาน

พบว่า รูปแต้มเป็นพุทธศิลป์ที่มีรูปลักษณะเป็นศิลปะพื้นบ้าน ผสมผสานส่วนกลางของไทยกับวัฒนธรรมล้านช้างหรือกลุ่มวัฒนธรรมไทย - ลาว บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางคือ ลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชี ได้พบร่องรอยอารยธรรมอินเดียที่มีรูปแบบศิลปกรรมเช่นเดียวกับอาณาจักรทวารวดี ขยายอิทธิพลทางการเมืองและชุมชนในพื้นที่ ชนพื้นเมืองเริ่มรับวัฒนธรรมและก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดต่อมา เป็นสังคมเกษตรกรรม มีความเชื่อในเรื่องของผีพญาแถน จนเริ่มมีการใช้ภาษาและตัวอักษรในการสื่อสารกันระหว่างชุมชนที่เรียกว่า “อักษรไทยน้อย” และ “อักษรธรรม” อักษรไทยน้อยนี้ได้ใช้เป็นอักษรทางราชการของกลุ่มชน ส่วนอักษรตัวธรรมใช้เขียนเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา รูปแต้มก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีองค์ประกอบภาพมีความเรียบง่าย นุ่มนวล สีสดใสแวววาว สดแทรกไปด้วยภาพวิถีชีวิต วัฒนธรรมไทย - ลาว และขนบธรรมเนียมประเพณี แม้รูปแบบ เทคนิควิธีการ การแสดงออก และฝีมือจะยังไม่ชำนาญ ชาญฉลาดอย่างช่างหลวง แต่ก็ได้อาศัยความศรัทธา

ในพระพุทธศาสนาอย่างเต็มเปี่ยมรังสรรค์ผลงานเป็นรูปเล่มเพื่อประดับประดาศาสนสถาน

รูปเล่มอีสานส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจจากเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาและวรรณกรรมพื้นบ้าน กล่าวคือเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ อรรถกถาชาดก อติตพุทธ ปริศนาธรรม พระมาลัย ไตรภูมิ ส่วนเรื่องราวทางวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น สินไชย (สังข์สินชัย) พระรามชาดก (พระลัก พระราม) สุริวงศ์ กาละเกต และท้าวปาจิตต์นางอรพิมพ์ ได้ถ่ายทอดแก่นแท้ของเรื่องราวผ่านรูปที่มีการตัดเส้นโดยใช้สีแบนสว่างสดใสและอิริยาบถแสดงความรู้สึกที่แตกต่างกันออกไปตามทักษะความสามารถทางเชิงช่างของแต่ละคนที่จะรังสรรค์ผลงานนั้นขึ้นมาจากความเข้าใจของตนเอง มีรูปแบบ กรรมวิธี หลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ที่ไม่สลับซับซ้อนมีกฎเกณฑ์แน่ชัด ช่างสามารถแสดงออกได้อย่างมีอิสระเสรี โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ตามผนังผนังถ้ำ โบสถ์ วิหาร(หอแจก) ศาลาการเปรียญ และบนผืนผ้า ประดับตกแต่งเพื่อโน้มน้าวชักนำให้ผู้ชมเกิดความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ส่วนผู้ที่มีความศรัทธาอยู่แล้วเมื่อได้สัมผัสจะทำให้ซาบซึ้งต่อรสพระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

วัดโพธิ์ชัย ตั้งอยู่เลขที่ ๔๗ หมู่ที่ ๑ บ้านนาพิง ตำบลนาพิง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เป็นวัดโบราณ สังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย เป็นวัดที่ยังคงรักษาสภาพไว้ได้ดีกว่าวัดอื่น ๆ ในจังหวัดเลย สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษ ที่ ๒๒ - ๒๓ โดยสันนิษฐานจากพระพุทธรูปพระเจ้า

องค์แสน หรือ พระเจ้าฝนแสนห้า พระพุทธรูปที่ชาวบ้านเคารพนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองของชาวนาพิง ซึ่งมีอายุประมาณ ๔๐๐ ปี รูปเล่มอีสานวัดโพธิ์ชัย แรกเริ่มมีการเขียนที่กรุผนังด้านในก่อน ต่อมาก็ได้เขียนที่ผนังด้านนอก โดยมีอักษรจารึกปรากฏน่าจะเป็นการระบุปีที่เขียนภาพขึ้น รูปเล่มด้านในเขียนขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๙๕ ส่วนผนังด้านนอกเขียนขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ โดยมีระยะเวลาในการเขียนห่างกัน ๖๔ ปี รูปเล่มที่ปรากฏมีทั้งด้านนอกและด้านในของสิม โดยเฉพาะด้านในเขียนภาพเต็มผนังแทบจะไม่มีที่ว่างซึ่งต่างจากจิตรกรรมที่พบเห็นโดยทั่วไปในภาคอีสาน ส่วนด้านนอกมีการเขียนภาพผนังด้านทิศตะวันตกเต็มผนัง ด้านทิศใต้ปรากฏร่องรอยการเขียนภาพแต่สภาพลบเลือนไปมาก

เรื่องราวที่ปรากฏในรูปเล่มอีสานวัดโพธิ์ชัยแห่งนี้ ผนังด้านในสิมเขียนเล่าเรื่องอดีตพระพุทธเจ้า พุทธกิจของพระพุทธเจ้า พระพุทธประวัติตอนปัจฉิมกาล พระมาลัยตอนที่ขึ้นไปสวรรค์ พระเวสสันดรครบทั้ง ๑๓ กัณฑ์ และชาดกนอกนิบาตที่นิยมในสมัยนั้นโดยเรื่องราวมาจาก ปัญญาชาดก คือ กัจฉปชาดก (เต่ากับหงส์) และมาตุลชาดก(เสือกับราชสีห์) ผนังด้านนอกเขียนชาดกเรื่อง พระมโหสถ พระเนมิราช และนิทานพื้นบ้านเรื่อง สังข์สินไชย และการะเกต ช่างที่เขียนภาพที่วิหารวัดโพธิ์ชัย แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

๑. ช่างที่เขียนภาพด้านในวิหารวัดโพธิ์ชัย คือ ขุนพรหม (ชาวสิงห์บุรี) และสรรพช่าง (มาจากนครราชสีมา)

๒. ช่างที่เขียนภาพด้านนอกวิหารวัดโพธิ์ชัย คือ อาจารย์สายทอง (ชาวบ้านนาพิง อดีตเจ้าอาวาส) อาจารย์บุญจันทร์ (อดีตเจ้าอาวาส) นายด้วง นายบุญทัน(ชาวบ้านนาพิง) และ ท้าวสีหะบุตร

**๔.๒ หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏใน
อุปถัมม์สิมวัดโพธิ์ชัย**

หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏ แบ่งออกเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๑. หลักพุทธจริยธรรมเกี่ยวกับสังคม ได้แก่ หลักสันติภาพ หลักบุพเพสันนิวาส และหลักความกตัญญู

๒. หลักพุทธจริยธรรมเกี่ยวกับการปกครอง ได้แก่ หลักอธิปไตย ๔, หลักพรหมวิหาร ๔, ราชสังคหวัตถุ ๔, พละ ๔, ทศพิธราชธรรม, หลักการเจรจาเพื่อลดความขัดแย้ง และหลักพระเมตตาคุณ

๓. หลักพุทธจริยธรรมเกี่ยวกับการศึกษา ได้แก่ หลักการเทศนา, หลักจักร ๔ และหลักพหูสูต การดำเนินชีวิต ได้แก่ หลักกรรม, หลักการสร้างบุญกุศล, หลักการสร้างบารมี, หลักทานบารมี, หลักปัญญาบารมี, หลักอธิษฐานจิต, หลักธรรมะย่อมชนะอธรรม, หลักการใช้วาจา และหลักความไม่ประมาท

๔. หลักพุทธจริยธรรมเกี่ยวกับวิถีชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณีอุปถัมม์ได้แฝงเร้นหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ปรากฏที่อุปถัมม์ตัวละครเอกในเรื่อง หรือ ตัวละครสำคัญที่มีแง่คิดในการเป็นบุคคลที่พึงประสงค์ของสังคม คือ มีอุปนิสัยที่เป็นแบบอย่างของ

การดำเนินชีวิตตามคตินิยมทางพระพุทธศาสนา ปลุกฝังให้เกิดการปฏิบัติตามหลักศีลธรรมและจริยธรรมแก่สังคม โดยมุ่งสอนให้สามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องตามหลักพุทธจริยธรรม เห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาของเหตุปัจจัย และสามารถนำมาประพฤติ ปฏิบัติเพื่อนำชีวิตให้มีความสุข มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตในหล่อมลอมความเป็นคนดีในสังคม

๔.๓. คุณค่าของอุปถัมม์สิมวัดโพธิ์ชัย

คุณค่าของอุปถัมม์สิมวัดโพธิ์ชัย ได้แสดงออกผ่านผลงานอันวิจิตรเป็นพุทธศิลป์ที่แสดงอัตลักษณ์ของชาวอีสาน จุดมุ่งหมายหลักของอุปถัมม์ก็เพื่อให้ผู้ชมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา กระตุ้นให้เข้ามาศึกษาหลักธรรมคำสอนรวมถึงแบบอย่างฝีมือช่างที่สืบมาแต่โบราณ ทั้งยังเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าทางด้านพระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา นิเวศวิทยา โบราณคดี ประเพณี และวัฒนธรรม นำไปสู่สร้างรายได้ให้กับชุมชน ผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ในเรื่องของการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม อุปถัมม์วัดโพธิ์ชัยเป็นผลสะท้อนมาจากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการทางสังคมเมืองและวัฒนธรรมต่างชาติ ความเจริญทางการศึกษา การคมนาคม การปกครอง การรับรู้ข่าวสารความเป็นไปของสังคมที่อยู่ห่างไกล เหล่านี้ล้วนมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดและแนวทางการแสดงออกของช่าง อุปถัมม์ได้พัฒนาไปตามสภาพแวดล้อม ความเปลี่ยนแปลงของชีวิตความเป็นอยู่ ความรู้สึกนึกคิด และความนิยมในสังคมที่ดำเนินควบคู่ไปกับความศรัทธาเลื่อมใสในหลัก

ธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ชูปแต่้มเป็น
ขุมความรู้โดยเฉพาะเรื่องราวจากอดีตที่สำคัญยิ่ง
แสดงให้เห็นถึงความเป็นกลุ่มชนที่มีอารยธรรม
อันเก่าแก่ยาวนาน สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์
ใหม่ของชูปแต่้มอีสานอันทรงคุณค่า เพื่อเป็นการ
นำสิ่งที่มีค่านี้เป็นมรดกทางภูมิปัญญาเผยแพร่
ให้คนทั้งหลายได้ทราบและนำไปสู่การอนุรักษ์
สืบทอด ให้ดำรงคงอยู่สืบไป

๕. ข้อเสนอแนะ

ชูปแต่้มวัดโพธิ์ชัยเป็นมรดกทางวัฒนธรรม
อีสานอันทรงคุณค่า ควรแก่การอนุรักษ์เพื่อให้คน
รุ่นหลังได้ศึกษา ผู้วิจัยขอเสนอให้มีการอนุรักษ์
และการพัฒนาคู่กันไปด้วย คือ การจัดตั้งโครงการ
การอนุรักษ์ชูปแต่้มของวัดขึ้น เพื่อจะมีผู้ดำเนินการ
ในการอนุรักษ์อย่างจริงจัง โดยเจ้าอาวาสสรรหา

คณะกรรมการในชุมชน คณะกรรมการเหล่านั้นจะ
ได้เก็บรวบรวมข้อมูล จำแนกประเภทจิตรกรรม
แต่ละประเภท เก็บบันทึกไว้ การอนุรักษ์รักษา
เผื่อระวังรักษาป้องกันไม่ให้ ชูปแต่้มถูกทำลาย
จากธรรมชาติหรือมดปลวก เชื้อราจากความชื้น
อันนี้ควรจัดตั้งกองทุนเพื่อปฏิสังขรณ์ที่นอก
เหนือจากสวนของกรมศิลปากร ควรให้ความรู้
แก่พระสังฆาธิการ ผู้ใหญ่บ้าน อบต. คณะครู
นักเรียนโรงเรียนบ้านนาพึ่ง และชาวบ้านนาพึ่ง
เพื่อฝึกเป็นผู้นำพาชมชูปแต่้มเป็นการให้ได้ศึกษา
ค้นคว้า ให้เห็นคุณค่าของชูปแต่้มไปด้วย เป็นการ
สนับสนุนด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ รวมถึง
จัดแสดงนิทรรศการองค์ความรู้และจัดพิมพ์
เอกสารเผยแพร่แนะนำเสนอให้ประชาชนได้ชมชูปแต่้ม
ในโอกาสที่เหมาะสม

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก, ๒๕๐๐.กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

กรมศิลปากร. **ศิลปะถ้ำในอีสาน**. ม.ป.ท. : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด,
๒๕๓๒.

_____. **ศิลปะถ้ำจังหวัดเลย**. เอกสารโบราณคดีหมายเลข ๙/๒๕๓๔, ๒๕๓๔.(อัตสำเนา).

จารุบุตร เรืองสุวรรณ. **ของดีอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๑๙.

ธวัช ปุณโณทก. **ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย - ลาว**. กรุงเทพมหานคร : คุณพินอักษรกิจ, ม.ป.ป..

- ประภาส สุรเสน รวบรวมและตรวจชำระ. **มหาชาติสำนวนอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การ
สงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๓๑.
- ปรีชา พิณทอง. **ประเพณีโบราณไทยอีสาน**. ศิริธรรม : อุบลราชธานี, ๒๕๕๕.
- พระปัญญาสาณี. **ศาสนวงศ์ หรือ ประวัติศาสตร์**. แปลโดย แสง มนวิฑูร. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๔๘.
- _____. **พุทธศาสนาในเอเชีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของ
ธรรมสภา, ๒๕๕๕.
- พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา. **เยือนอินเดีย ตามรอยอารยธรรมพุทธ Buddhist Pilgrimag in
India**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. Varanasi India : Pilgrim press Pvt. Ltd, ๒๕๕๒.
- พระมหาวิชาญ เลี้ยวเส็ง. “พุทธศิลป์กับการท่องเที่ยว : ศึกษาบทบาทของวัดในการอนุรักษ์พุทธศิลป์
เพื่อการท่องเที่ยว”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหิดล,
๒๕๔๔. (อัครสำเนา).
- ไพโรจน์ สโมสรร. **จิตรกรรมฝาผนังอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒.
- สุมาลี เอกชนนิยม. **อุปแต้มในงานศิลป์อีสาน งานศิลป์สองฝั่งโขง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
มติชน, ๒๕๔๘.
- โสวิทย์ บำรุงภักดิ์, ผศ.ดร.. **อุปแต้ม แต้มใจเยาวชนคนขอนแก่น**. ขอนแก่น : ร้านงานดี งานสวย
(๒๐๐๒). ๒๕๕๒, หน้า ๑.
- ธวัช ปุณโณทก.”**สุดขวัญ (สุขขวัญ) : พิธีกรรม**”. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน**. ๑๔ (๒๕๔๒)
: ๔๗๘๒ - ๔๗๘๗.
- วิโรฒ ศรีสุโร. “**สิม (โบสถ์)**”. **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน**. ๑๓ (๒๕๔๒) : ๔๖๑๖- ๑๗.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา (ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๑)**. กรุงเทพมหานคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สมชาติ มณีโชติ. **จิตรกรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไอเดียเนสโตร์, ๒๕๒๙.
- สุชาติ เกาทอง. **ศิลปะกับมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไอเดียเนสโตร์, ๒๕๒๙.
- อุดม บัวศรี. **วัฒนธรรมอีสาน**. ขอนแก่น : คลังนาวิทยา. ๒๕๔๖.